

Kitap Deęerlendirmesi / Book Review

Mu'tezile ve Siyaset-Mu'tezile'nin İktidar Tecrübesi, Mahmut Ay

(İstanbul, Endülüis Yayınevi, 2017, 352 sf.)

Mu'tezile and Politics-Mutazila's Power Experience, Mahmut Ay

(Istanbul, Andalusia Publishing House, 2017, 352 p.)

Deęerlendiren/Reviewed by

Hilal ÇAY YETİM

Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı

Kelam Bilim Dalı Doktora Öğrencisi

Sakarya University Institute of Social Sciences, Department of Basic İslâmic Sciences

Kalam Ph.D. Student

Sakarya, Turkey

hilalcayyetim@gmail.com, ORCID orcid.org/0000-0001-7836-0776

Mahmut Ay'ın *Mu'tezile ve Siyaset-Mu'tezile'nin İktidar Tecrübesi* kitabı dört halife dönemi sonrasında başlayarak Emevîler ve Abbasîler döneminin sonuna kadar olan dönemle alakalı, siyasî ve itikadî yapının seyrini, birçok tarihçinin görüşlerinden yola çıkarak en ince ayrıntısına kadar ortaya koymaya çalışmaktadır. Eserin merkezinde Mu'tezile olsa da Şia'nın ağırlığı inkâr edilemez. Olaylar esnasında ortaya çıkan yeni terimler ve grupların esasları sayabileceğimiz adlandırmalara şahit oluruz; fırka-i naciye, menzile, halku'l-Kur'ân, usûl-i hamse, cebr, efdaliyyet, ehlü'l hal vel akd, aslah bunlardan birkaçıdır. Kitapta itikadî İslam mezheplerinin doğuşuna zemin hazırlayan fikirler, taraflar, olaylar ve sonucunda ortaya çıkan kavramlar ve fırkalar hakkında geniş bilgi verilmektedir.

Yazar giriş bölümünde Mu'tezile isminin tarihî ve siyasî arka planı üzerinde durur. Burada bilinenin aksine, Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra çatışmalardan uzak durmayı fazilet, çatışmaya girmeyi fitne gören; savaşırlara katılmayan, taraf olmayan ve bu tarafsızlıklarını da Müslümanların birbirine kılıç çekmesini red eden hadislerle dayandıran gruba Mu'tezile denilmiştir. İslam toplumunun birliğini benimseyen bu grupla hicrî II. asırda ortaya çıkan, birtakım itikadî ve felsefî sorunları konu edinen Mu'tezile arasında herhangi bir bağın olmadığını iddia eden yazarın, bu iddiasındaki delili ise usûl-i hamseyi benimsemeyen kimselerin Mu'tezilî olamayacağı düşüncesidir. İslam mezhepler tarihinde tahkim olayından sonra mürtekb-i kebîrenin ne kâfir ne de mümin sayılmaması, "el menziletü beyn'el menziletayn" de bulunması ve fîsk kavramının ortaya çıkışı, genel düşünceden i'tizal eden Vasıl bin Ata ve Amr b. Ubeyd'e dayandırılıyordu. Yazar Mu'tezile ismini ilk kullananların aslında başka şahıslar (Katade, Temimî vb.) olduğu iddialarına da yer vermiştir. Böylece siyasî olaylar sonuçta amel-iman meselesi tartışmalarına ve dînî karakterli bir grubun ortaya çıkmasına yol açmıştır. Kitapta da dile getirilen İslam tarihinde kendilerinin haklı diğer grupların haksız olduğunu iddia eden ve bu iddialarını naslardan temellendiren fırkaların varlığı ve bu fırkaların tarihini yazarken de aynı anakronik durumu kendinde taşıyan tarih yazıcıları kendilerinden sonra gelenlerin tarihe bakışını da etkilemiş, fırka ve mezheplerle alakalı taassuba varan düşünceler oluşmuştur. Bütün fırkaların meşruiyet arayışlarında ilk başvurdukları nas; sahihliği tartışmalı olan "Ümmetim yetmiş küsür fırkaya ayrılacak, kurtuluşa eren fırka dışında kalanlar cehenneme gidecektir" mealindeki fırka-i naciye hadisidir. Her fırka kendisini

kurtuluşa eren fırka sayarak meşruiyet sağlamaya çalışmıştır. Mu'tezile de diğer fırkaların yaptığı gibi, hem ayetlerdeki "i'tezele" kelimelerinden yola çıkarak, hem bu hadisle, hem de icma ile kendine meşruiyet zemini oluşturmuştur. Diğer farklı fırkalar da kendilerinin haklı ve kurtuluşa ereceklerini iddia ederken, diğerlerinin icmaya muhalefet ettiklerini belirtmişlerdir. Siyasî sebeplerden dolayı zaman zaman Mu'tezile ismi de anlam kaymalarına uğramış Mürcie, Hariciye, Kaderiye ile özdeşleştirilmiştir. Tabi bunda Emevî iktidarının onları görmek istedikleri yere koymak istemeleri ve kendi iktidarlarını güçlendirme çabaları da etkilidir. Emevîler yaptıkları zulümlerin aslında kendilerinden kaynaklanmadığını, kaderin bir sonucu olduğunu, zulme uğrayanların cebr altında kendilerinin ise suçsuz olduklarını kabul ettirmeye çalışmışlar ve iktidar mücadelelerinde yaptıkları kötülüklerini bu şekilde meşrulaştırarak kapatmaya çalışmışlar, hadisçilerden de destek almışlardır. Mu'tezile'yi bu yolla susturacağını düşünenler Kaderiyye ve Mu'tezile'nin Hristiyan ve Yahudi kaynaklı olduğu iddiasında da bulunmuşlardır.

Yazar Mu'tezile'yi, tahkim olayından sonra ortaya çıkan, yönetim sorununun sonucu olarak doğan Şii, Haricî ve Mürcî gruplarından Haricî yönetim anlayışına yakın görür. İmamet sorunu ise Mu'tezile'nin "emr-i bi'l ma'ruf nehyi ani'l münker" ilkesine girer ve onlar için imamın Kureyşî veya Haşimî olması önemli değil adaletli olması önemlidir. Şiîler imametın nassa, Mu'tezile ve Ehli Sünnet ise seçime dayandığını iddia ediyorlardı. Burada Şia'nın, imamın yaptığı her şeyi nassa dayandırarak düşüncelerine zemin hazırlayıp "masum imam" felsefesini yerleştirmek istemeleri önemli bir faktördür. Yönetim sorunu ile ilgili kavramları belirleme ve kullanma ilk defa Şiîlerce gerçekleştirilmiş, bu sorunun alanlarını belirleyenler, sınırlarını çizenler, içeriğini saptayanlar hep Şiîler olmuştur. Mu'tezile ve diğer gruplar ise Şia'nın ortaya koyduğu düşüncelere savunma psikolojisi içinde cevap vermişler bu sebeple yönetim sorununda tepkisel yaklaşımın ortaya çıkması kaçınılmaz olmuştur. Şia imamlarının meşrulaştırılması ve imamete bağlı konularda Mu'tezile'nin aslah, lütuf, hüccet, icma, dinin hükümlerinin uygulanmasında imamın gerekliliği vb. düşüncelerinden faydalanmış ve bu düşünceleri delil olarak kullanmıştır. Mu'tezile ise, içlerinde farklı görüşler olmakla beraber, imamet konusunu dinin asıllarından görmedikleri için dört halifenin efdaliyeti konusunda sabit bir fikir beyan etmemişler, bu konuda kamu yararı ve kamunun tercihini gözetmişlerdir. Yöneticilerin göreve gelme şekli konusunda da Şia'nın nas ve tayin fikrinin aksine Ehl-i Sünnetle aynı minvalde; yönetim şeklinin ilk dört halifenin seçimlerinde olduğu gibi ve "ehlü'l hal ve'l-akd" olarak adlandırdıkları yöneticilerce ümmetin temsilcisi olacak özelliklere sahip yöneticiyi seçebileceklerini kabul etmektedirler. (s. 14-74)

Kitabının birinci bölümünde yazar "Muhalefette Mu'tezile" başlığıyla Emevîler dönemini ele almıştır. İktidarların dayandığı meşruiyet zeminleri, siyasî sistemin sürekliliği, istikrarı ve dayanıklılığı açısından önemlidir. Halk ise iktidarın meşruiyetine inandığı kadar yönetime tabi olur ve itaat eder. Yani iktidarlar ortak değerlerde halkı ne kadar uzlaştırabilirse o kadar başarılı olabilirler. Bu minvalde Muaviye ve Emevîler sürekli meşruiyet sorunu ile yüz yüze kalmış, bunun için Hilafetin Kureyşîliği'ni kullanmışlar ve hadisler uydurmuşlar, malî politikaları ile de meşruiyetlerini sağlamlaştırmaya çalışmışlar fakat başarılı olamamışlardır. Bu başarısızlıklarının başında vergi politikaları, paranın dağılımı, mevâlinin mağduriyeti ve sonradan Müslüman olanlardan cizye ve haraç alınması gelmektedir. Zamanla maddi meşruiyet krizi aşılamamış, iş dinin politik çıkarlar için kullanılmasına kalmış, "cebir ideolojisi" ve "iktidarın kaynağının ilâhiliği" uygulamaya konulmuştur. Emevîler zamanla iktidarda kalabilmek için, gerçekleştirdikleri siyasî cinayetlerinin Allah'ın kaza ve kaderiyle gerçekleştiğini, kendilerinin Allah'ın kaderini infaz ettiklerini dolayısıyla iktidara isyanın Allah'ın kaderine başkaldırı olduğunu iddia etmeye ve görüşlerinin propagandasını da şairler ve vaizler aracılığı ile yapmaya koyulmuşlardır. Bu anlamda cebir ideolojisinin kaynağına inildiğinde, Emevîler'den önce cahiliye Araplarında meşruiyet sağlamak için kullanıldığı görülmektedir. Watt, *İslam Düşüncesi'nin Teşekkül Devri* isimli eserinde "kadercilik (fatalizm) bedevinin çölde yaşama teşebbüsünü devam ettirmesine yardım eder" der. Bu ideoloji zaman içinde sahte doğrular haline gelmiş ve bu sahte doğrular için de hadisler

uydurulmuştur. Baskıcı bir siyasî yapının varlığı muhalefeti engelleyememiş ve Mu'tezile Emevîler'in bu durumuna siyasî ve kelâmî tartışmalar yoluyla muhalefet etmiştir. Mu'tezile'nin muhalefeti ve eleştirileri o dönemde örgütlü siyasal teşekkülde çok bir baskı grubu niteliği taşımaktadır. İktidar da muhalefet de naslardan yola çıkıyor, iktidar; ulu'l emre itaatsizliğin fitneye yol açacağına, muhalefet; emri bi'l-ma'rûf nehyi ani'l-münker, insanın sorumluluğu ve özgürlüğü, şu'raya vurgu yapıyordu. Mu'tezile ve Kaderiyye adalet esasına dayalı olarak insan özgürlüğünü savunurken kader, irade, ihtiyar, kudret, istitaat, fiillerde özgürlük, sorumluluk, hürriyet gibi terimlerle sistemlerini şekillendirmişlerdir. Böylece kelâm düşüncesine "insan hürriyeti ve kader sorunu" konusu girmiş; hürriyet düşüncesi, Usûl-i Hamse'nin adalet esasını kapsamında ele alındığı için Mu'tezile "Ehlü'l adl-ve't-Tevhid" ismiyle de anılmaya başlamıştır. Kader meselesinde birçok grubun öne çıkardığı Hasan Basrî (ö. 110/728) de cebir anlayışına karşı çıkarak, Emevîler'in zulümlerini eleştiren bağımsız ve ihtiyatlı bir muhalif olarak, Halife Ömer b. Abdülaziz'e ve Halife Abdülmelik b. Mervan'a uyarıcı mektuplar yazmış, bu mektuplarda konuyla ilgili düşüncelerini yansıtmıştır. Mu'tezile ve Kaderiyye'nin insan hürriyetine dair delil olarak sundukları ayetleri o da delil olarak sunmuştur. Yazar bu konuda Hasan Basrî'nin Emevîler'in "Allah'ın Halifesi" düşüncesini yanlış bularak, "dinlerinde çok ifrata gitmiş olanlar ve cehaletlerinden dolayı her şeyi kadere yükleyenler, Allah'ın emir ve adaletine muhalefet etmişlerdir" değerlendirmesinde bulunduğunu belirtmiştir. Bu çerçevede yine ibadetlerin yerine getirilmesi ve rızık kazanma konusundan yola çıkılarak insanın yapma gücüne vurgu yapıldığından söz edilmiştir. Emevîler'in yaptıkları zulümleri Allah'a isnat etmeleriyle Mu'tezile tarafından Allah'ın zulüm işlemeyeceği, iyilik ve güzelliğin Allah'tan, kötülük ve çirkinliğin insandan kaynaklandığı savunulmuş ve böylece hüsün-kubuh tartışmaları ortaya çıkmıştır. Yazar bu bölümde irade, istitaat ve özgürlük konusunda Cehm b. Saffan (ö. 128/745-46) Bısr b. Mutemir (ö. 210/825), Allaf (ö. 235/849-50), Nazzam (ö. 231/845), Ka'bi (ö. 319/931) ve Kadı Abdulcabbar (ö. 415/1025)'in görüşlerine yer verir. Son olarak irade konusunda Mu'tezile'nin aklî delillerini; "insanın özgür iradeye sahip olması, peygamberlerin gönderilmesi, insanın sorumlu varlık olması, bir makdurun iki kâdirin kudretinde bulunmasının imkânsızlığı, insan fiillerinde kötülük ve zulmün sadır olmasıdır" şeklinde sıralamaktadır. (s. 84-189)

Ay Mu'tezile'nin beş esasından biri olan "el menziletü beyn'el menzileteyn" ilkesini de siyasî yönden değerlendirir. Bu esasın ortaya çıkışı, tekfir görüşünde olanlar, huruç edenler, iman-küfür ayrımı, Mürcie'nin ortaya çıkışındaki etkenler üzerinde durarak farklı rivayetlere yer verir. Mu'tezile menzile görüşü ile Emevîlere; Mürciî, Haricî görüşlerden farklı, daha kapsamlı ve ihtiyatlı bir formül geliştirmiş, Emevîleri düşman olarak görmemiş ancak müminlerin konumundan sapan, İslam toplumuna zarar vermeden muhalefet ve mücadele edilmesi gereken bir grup olarak görmüştür. Vasıl (ö.131/748)'in ortaya koyduğu uzlaşmacı formül zor da olsa fikrî ve siyasî gerginliği yumuşatmaya çalışmıştır. "Emr-i bi'l maruf nehyi ani'l-münker" ilkesinin siyasî içerik kazanmasını da Mu'tezile'ye bağlayan yazar, bu ilkenin farklı zamanlarda farklı amaçlarla Emevî siyasetine başkaldırı ve isyan için propaganda aracı olarak kullandığını belirtir. Bu ilke bir taraftan Emevîlere başkaldırı aracı olarak kullanılırken diğer taraftan Abbasî ideolojisinin propaganda ve kamuoyu oluşturma aracı olmuştur. Mu'tezililer "emr-i bi'l maruf nehyi ani'l-münker" ilkesinin nitelikli kişilerce yapılmasının farz olduğunu, araçlarının ise el, dil, kalp olduğunu, silaha başvurulmaması gerektiğini savunmuşlardır. Vasıl "dil silahtan etkilidir" diyerek kaba kuvveti reddetmiştir. Emevî iktidarında başkaldırının meşruiyet aracı olan ilkeler, Mu'tezile'nin iktidarı sayılan Abbasîler'de ise görüşlerini başkalarına zorla kabul ettirme aracı olarak kullanılmıştır. (s. 84-189)

Müellif ikinci bölümde "İktidarda Mu'tezile" başlığıyla Abbasî döneminde yaşananlara yer verir. Emevîler'in baskıcı politikalarının, Haşimîler adına ve "kitap ve sünnete göre hareket sloganıyla" yola çıkan Abbasîler'in iktidarı ile sonlandığını fakat Abbasîler'in kendilerini iktidara taşıyan Alioğullarına sırt çevirerek tasfiyeye yöneldiklerinden söz eden yazar, Mu'tezililerden zalim hükümdara başkaldırının vacip olduğu düşüncesiyle Halife Mansur'a (ö. 158/775) karşı Zeydîlerin ayaklanmalarını destekleyenler olduğu gibi Amr b. Ubeyd (ö. 144/761) gibi siyasî davranıp tarafsız kalanların da bulunduğunu

belirtmiştir. Bu dönemde Zenadika ile mücadele öne çıkmış, Zerdüştlük etkisini göstermiş, Harun Reşid (ö. 193/809) Alioğullarını destekleyen Mu'tezililerle mücadele etmiştir. Abbasiler döneminde aşırı Şii oluşumların hulul, teccid, teşbih, teccim, tenasüh, tezahür, Nur Kral, rakamları kutsal sayan düşünceler ortaya çıkmıştır. Münazara ve ilmi tartışmalara önem veren Halife Mehdi (ö.169/785) ve Mu'tezile; Seneviye, Zenadika, Mülhidler, Sümeniyye, Maneviyye, Mecusiler, Hristiyanlar ve Yahudilerle mücadele etmişlerdir. Bu aynı zamanda devleti tehdit eden unsurlarla mücadele sayılıyordu. Abbasiler döneminde çevre kültürlerin etkisiyle vaazlarda hadislerle birlikte eski dinlerden, İncil ve Tevrat'tan kıssalar anlatılmaya başlanmış böylece "Halk İslamı" doğmuş oldu. Halife Memun (ö. 218/833) Mu'tezililer ile yakın ilişki içinde idi, Sümame b. Eşres (ö. 213/828), Bişr b. Mutemir (ö.210/825), Ebu Huzeyl el Allaf (ö. 235/849) halifenin en güvendiği kişiler oldu, bir anlamda bu dönem Mu'tezile'nin en parlak dönemi idi. Bu dönemde "Rey Ehli"ni destekleyen ve siyasî destek bulan Mu'tezile, Muaviye karşıtlığını minberlerde lanet okutmaya kadar götürmüştür. Ehl-i Hadis ve Ahmed b. Hanbel "Halk'ul Kur'an" konusunda baskı ve işkenceye maruz kalmıştır. Mihne denilen bu soruşturma ve fişleme süreci, Memun'un Mu'tezilî görüşleri benimseyip bu konudaki baskı ve zorlamaları halkı rahatsız etmiştir. Abbasiler dini yaşamı düzenleme konusunda ise ilim adamlarından faydalanmışlar, kendilerine yöneltilen muhalefetin baskıyla bertaraf edilemeyeceğini ancak düşünsel alanda mücadelenin başarılı olacağını ve bunu ancak Mu'tezile'nin başaracağını düşündükleri için Mu'tezile ile ilişkilerini sıkı tutmuşlar hatta sarayda tartışma meclisleri düzenlemişlerdir. Bunun sonucu olarak Mu'tezilî temsilciler, siyasal gelişmelere katkı sağladıkları için görüşlerinin siyasallaşmasına ve ideolojik boyut kazanmasına neden olmuşlardır. Muhelif unsurlardan bazılarında gelince, tercümelerin ve Maniheizm'in etkisiyle oluşan agnostik ve hermetik düşünceye sahip Gulat-ı Şia, Rafiziler, İhvan-ı Safa, bazı mutasavvıflar ve Ehl-i Hadis'ti. Abbasiler Aşırı Şii grupları tartışmalarla diğer grupları da siyasal uzlaşma ile sisteme entegre etmeye çalışmışlardır. Bu aynı zamanda menzile ilkesinin siyasî boyutu olan bir uzlaşma idi. Bağdat'da Harun Reşit (ö.193/809)'ten sonra çıkan otorite boşluğunda "Mutavvaa" denilen (Allah rızası için cihad edenler) grup, emri bil maruf nehyi ani'l münkeri tesis etme amacıyla ortaya çıkmıştı. Halktan ve hadisçilerden destek gören bu sivil inisiyatife göre yönetim üzerine düşen görevi yapmamaktaydı. Diğer taraftan İran sempatisini Abbasî ve Şia etrafında oluşan "Beklenen Mehdi" inancının karşısında Emevî hayranları "Beklenen Süfyani" inancını öne çıkarıp Araplık unsuruna vurgu yapmış, Arap kabilelerini toparlamaya çalışmışlar ve Abbasî iktidarının zayıflamasıyla isyan etmişlerdir. Abbasilerin bu zayıf zamanında Hadisçi Ali b. Abdullah (ö. 147/764) Emevî halifeliliğini ilan etmiş böylece Şii isyanları başlamıştır.

Yazar ikinci bölümde "Halku'l-Kur'an" tartışmaları ve Mihne olaylarına ayrıca değinmiştir. Mihne denilen resmi kovuşturma süreci aslında Abbasiler'den önce Emevîler döneminin belirgin özelliklerindendi. Emevî yönetimini eleştiren Mabed el Cüheni (ö. 83/702)'nin kader konusundaki görüşleri toplumda yayılmaya başlayınca h. 80 de fikirlerinden dolayı öldürülmüştü. Yine kader konusunda resmi soruşturmaya tabi olan Gaylan ed Dimeşki (ö. 120/738), Abdullah b. Ali (ö. 147/764), Nefsü'z-Zekiyye (ö.145/762), Salih b. Abdilkuddüs (ö. 167/783) öldürülmüş, Said el Müseyyeb (ö. 94/713), Said b. Cübeyr (ö. 94/713), Enes b. Malik (ö.179/79), Ebu Hanife (ö. 150/767), Bişr b. Mu'temir (ö. 210/825), Sümame b. Eşres (ö. 213/828), Bişr el Merisi (ö. 218/833), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Ali b. Medeni, Nuaym b. Hammad (ö. 228/843), Ebu Yakub el Buvayti ve daha birçok şahıs işkence görmüşlerdir. Cebir ideolojisinin mimarı olmasına ve bu görüşü yönetim tarafından desteklenmesine rağmen Halku'l-Kur'an meselesinden dolayı Ca'd b. Dirhem (ö. 124/742) de, onu takip eden öğrencisi Cehm b. Saffan (ö. 128/745) da öldürülmekten kurtulamamıştır. Abbasiler döneminde resmi kovuşturma için "Sahibüz Zenadika" isimli teşkilat kurulmuştur. "Kur'an'ın yaratılmışlığı" "Halku'l-Kur'an" sloganını ilk defa Memun (ö. 218/833) 206 yılında proje olarak sunmuştur. Aynı tarihte Hz. Ali'nin efdaliyeti sorunu da siyasete dâhil olmuş ve bu iki fikirden yola çıkılarak taraftarlar belirlenip siyasî amaçlar gerçekleştirilmek istenmiştir. Halku'l-Kur'an tartışmalarının kaynağıyla ilgili birçok rivayet bulunmakla birlikte Yahudi ve Hristiyan etkileşiminden söz edilebilir ve dînî tartışma olmaktan çok siyasî meşruiyet dayanağı olduğu düşünülebilir. Yazar bu bölümde halife Memun'un valilerine yazdığı mektuplardan yola çıkarak, halife,

imam ve emiru'l müminin terimlerine verilen anlam ve zamansal olarak neye tekabül ettikleri üzerinde de durmuştur. (s. 204-298)

Mahmut Ay eserin sonuç bölümünde Mu'tezile isminin İslam toplumunun birliği endişesiyle yola çıkıp siyasî tarafsızlık anlayışını benimseyenler için kullanılan, dînî olduğu kadar siyasî bir terim olduğunu ifade etmiştir. Her yazar kendi düşündüğü ve içselleştirdiği anlamı bu fırkaya yükleme çabasına girmiştir. Siyasî veya itikadî grupların imamet ve hilafet konusunda görüş birliğine vardıkları söylenemez. Yönetim sorunu ile alakalı kavramları ve içeriği belirleyen, sınırları çizen, imamet-hilafet sorununu teorik bir şekilde geliştirenler Şîiler olmuştur. Diğer fırkalar ise savunma psikolojisinden öteye geçememişlerdir. H. 41'de kurulan Emevîler "cebir ideolojisini" referans alarak otorite sağlamaya çalışmışlar, buna karşı çıkanlar asi, günahkâr kabul edilmişlerdir. Emevîler'e başkaldıran Harihî ve Şîilerden farklı olarak Mu'tezilîler uzlaşma amaçlı bir muhalefetti. Dini meşruiyet aracı olarak; iktidar ulu'l-emr'e itaatsizliğin fitneye yol açacağı görüşüne, muhalefet emr-i bi'l-maruf nehyi ani'l-münker, özgürlük ve şuraya vurgu yaptı. Bu sebeple dînî terimler ile siyasî terimlerin birbirinden ayrılması mümkün olmamıştır. Abbasîler'in iktidarının teminatı Mu'tezilî ideoloji idi ve Halku'l-Kur'an tartışmaları ve mihne olayları rakip sindirme politikası oldu. Mihne olaylarının faturası Mu'tezile'ye çıkarılmış Mütevekkil döneminde felsefî ve kelâmî görüşlere ambargo konulmuş sonrasında ise ideolojik hadisçiliğin egemen olduğu süreç başlamıştır.

Ay siyaseti merkeze alarak, dört halife döneminin sonundan başlayıp Abbasîler'in sonuna kadar olan dönemin siyasî tarihiyle ilgili olayları kendi zaviyesinden değerlendirmeye çalışmıştır. Kitap okunduğunda ilk etapta Montgomery Watt'ın *İslam Düşüncesi'nin Teşekkül Devri*, Hasan Onat'ın *İslam Mezhepler Tarihi ve Emevîler Devri Şîî Hareketleri*, Sıddık Korkmaz'ın *Şia'nın Oluşumu*, İlyas Çelebi'nin *Akılcılık ve Kadı Abdulcebbar*, Ethem Ruhi Fığlalı ve Cabiri'nin eserlerindeki konularla benzer konuların ele alındığı göze çarpmaktadır. Eserde yazarın Mu'tezile'nin isimlendirilmesinin siyasî bir terim olduğu şeklindeki görüşüne ihtiyatla yaklaşılmalıdır. Çünkü yazarın da yer yer tekrar ettiği gibi Mu'tezile, siyasî hırsları olmayan, fitne olaylarında tarafsız, Şia karşısında savunmada kalan, şekillenmesini Şia'nın oluşturduğu bir gruptur. Diğer taraftan yine yazarın iddia ettiği gibi Usul-i Hamse'yi benimseyen Mu'tezilîler ile siyasî Mu'tezilîler farklı olduğu konusu da üzerinde durulması gereken bir konudur. Zira yazarın bahsettiği dönemde henüz sınırları siyasî-itikadî şeklinde belli ve kaideleri oturmuş, teşekkülünü tamamlamış grupların varlığından söz edilemez.

Yazar meseleler hakkında farklı görüşlere yer vermiş, konuları farklı başlıklar ve değerlendirmelerle ele almış, yeri geldiğinde bir başka başlık altında o konuyla bağlantı kurmaya çalışmıştır. Kitap dönem hakkında bilgi edinmek isteyenler ve Mu'tezile'nin bu dönemdeki siyasî ve düşünsel yansımalarını öğrenmek adına yazılmış akademik bir eser hüviyetindedir.